

Nusidavimai mūsų periodikos raidoje: draudimų diegimas, draudimų vengimas, draudimų tradicijos kūrimas¹

Andrius Vaišnys

Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto Žurnalistikos institutas

Bernardinų g. 11, LT-01124 Vilnius

El.paštas: andrius.vaisnys@kf.vu.lt

Minėdami 180-ąją lietuviškos periodikos ištakų² sukaktį, galime ja pasinaudoti kaip pretekstu ir išryškinti tuos žiniasklaidos bruožus ir socialinius veiksnius, kurie nulėmė lietuvių viešosios minties brandą. Versdami mūsų periodikos istorinės raidos puslapius, galime pastebėti, kaip spauda lietuvių visuomenėje tapo pastoviu savigynos ginklu siekiant saviraiškos teisės ir nuolatine priemone, užtikrinančia ryšį su lotyniškąja Europos kultūra.

O kuo iš tikrųjų mes esame savo patyrimu originalūs Europoje, jei tik norime pabrėžti ne banalią „istorinių pokyčių“ reikšmę, bet išskirtinį spaudos tradicijų vaidmenį per palyginti trumpą nacionalinės periodikos sistemos susiformavimo laikotarpį?

Didysis mūsų periodinės žiniasklaidos nuotykis prasideda Mažoje Lietuvoje. Didysis dėl to, jog ten intelektualai rado prieglobstį idėjai realizuoti³, jog ten subrandino viešosios nuomonės raiškos būdus ir atviros, kritiškos, objektyvios publicistikos principus. Tai, kas tarptautinėje literatūroje įvardijama kaip *masinės medijos*, „*veržlioji*“ žiniasklaida, raiškiai atsispindi mūsų Mažosios Lietuvos istorijoje, susijusiose su lietuviškos naujienos sklaida. Tai buvo priemonės, telkusios visuomenę aptarti, užrašyti, pavaizduoti lietuviškos kultūros raidą, sukurti lietuvių politiką. Svarbus ypatumas: jos atsirado politinio ir socialinio draudimo kontekste.

¹ Tekstas (pranešimas) pirmą kartą buvo paskelbtas mokslinėje konferencijoje Vilniaus universitete, Senato salėje, 2003 m., minint pirmojo lietuviško periodinio laikraščio 180-metį.

² Lietuviškos ir Lietuvos periodikos ištakos istoriniu aspektu gali būti skirtingai suprantamos.

³ Nuo Mažvydo iki Vydūno. V.: Mintis, 1998. - 228 p.

O „mažasis nuotykis“ – su kunigaikštiškai/karališkosios valdžios palaiminimu – kiek anksčiau prasidėjo Didžiojoje Lietuvoje, kai Jėzuitų ordinas išplėtojo informacinės sklaidos tinklą⁴, kuriame buvo spaustuvės, Universitetas, jo laikraštis, knygos, jų platinimas ir, žinoma, visa informacijos priežiūra (cenzūra). Tačiau šiame milžiniškame darbe istorija neturi lietuviškos periodikos „stalčiaus“. Jėzuitai neabejotinai būtų įvertinę poreikį spausdinti laikraščius (ne tik knygas) lietuvių kalba, jeigu tik jis būtų buvęs pakankamas – taip, kaip vertino lietuviškų pamokslų poreikį. Draudimo neleisti lietuvių periodikos nebuvo ir būti negalėjo. Vadinas, poreikiui leisti lietuvišką laikraštį dar dalis tautos turėjo subręsti. Turėčiau priminti, kad apie lietuviškų knygų tyrinėjimą Vaclovas Biržiška yra pastebėjęs: „(...) nors Didžiosios Lietuvos visuomenė buvo daug kartų gausingesnė už Maž. Lietuvos, šioj darbo srityj ji nuo Mažosios Lietuvos atsiliko kuone ištisu šimtmečiu, nes ten sistemingas lietuviškų knygų praeities tyrinėjimas pradėtas jau XVIII amžiuje.“⁵ Tačiau periodikos, kaip istorijos liudininko tyrinėjimai Lietuvoje apskritai gali būti perkelti tik į XIX a. pab. ir XX amžių.

Nacionalinį susivokimą, pagrįstą praktinės informacijos poreikiu, pirmiausia liudija Amerikos leidėjų XIX a. pradėta lietuviška periodika⁶; būtent ten pirmiausia atsiranda ir lietuviška bulvarinė spauda. Ten buvo poreikis gauti informaciją lietuviškai ir jam patenkinti nebuvo draudimų.

Tik tuomet, kai išvengiame informacijos tradiciją, jos įtaką tautos susitelkimui, viešajai nuomonei, nacionalinio elito susiformavimui, galime daryti išvadą apie subrendusią visuomenę. Tai subrandinto poreikio rezultatas.

Paradoksalu, bet „gerai“, kad carinės imperijos vietininkai buvo uždraudę skelbti informaciją lotyniškais rašmenimis: atsirado daugiau noro ragauti „uždraustą vaisių“, priešintis draudimui, svarstyti, kaip tų draudimų išvengti ir taip pat – kaip draudimų politikos kontekste padaryti tam tikrą kontrabandos verslą, kuris įvardijamas kaip unikalus reiškinys – knygnešystė. Taigi Mažosios Lietuvos išplėsta medijų sistema, kartu su knygnešyste, darė lemiamos kultūrinės įtakos Didžiosios Lietuvos

⁴ Rabikauskas P. Vilniaus akademija ir Lietuvos jėzuitai. Lietuvos Katalikų Mokslo Akademija, 2002. – 544 p.

⁵ Biržiška, Vaclovas. Lietuviškų knygų istorijos bruožai K., Spaudos fonas. 1931.- 132 p.

⁶ Raguoitis, Bronius. Amerikos lietuvių periodinė spauda 1879 – 1919 metais. Marijampolė, 2003. – 292 p.

gyventojams. Užsimezges vaisius periodinės spaudos šaltiniuose paliko įdomiausią paveldą – puslapių skiltis, pilnas faktų ir diskusijų apie socialinių problemų priežastis, aplinkybes.

Ši branduolį metaforiškai kaip obuolį galime padalinti į keletą dalių, t. y. į keletą veiksnių, kad turėtume neskausmingo, bet naudingo žiniasklaidos sistemos „pjūvio“ rezultatus. Išskirdamas tuos veiksnius, noriu apibūdinti pagrindines nacionalinės žiniasklaidos sistemos tendencijas ir pasiūlyti pretekstą diskusijai, tuo labiau, jei auditorija kai kurias pastabas vertintų kaip provokuojančias pasiginčyti.

Esmines mūsų žiniasklaidos tendencijas ir tradicijas vertinčiau:

- istoriniu;
- teisiniu;
- ekonominiu;
- etiniu;
- akademinu aspektu.

Pagaliau juos ir galima įvardyti kaip veiksnius, padedančius išvelgti kintančioje žiniasklaidos sistemoje socialinius interesus pagal tautybę, turtinę padėtį, lytį ir išsilavinimą (visa tai talpina tapatumo problema), sužinoti, kokiais klausimais vyko visuomenės dialogas ir kur slypi istorinių prieštaravimų priežastys. Atsakymai padeda daryti išvagus.

Esminiai žodžiai: draudimas, cenzūra, spaudos laisvė, įstatymas, tradicija, veiksnys.

ISTORINIS veiksnys. Dabar mes negalime „pačiupinėti“ originalaus „Nusidavimų“⁷ leidinio, nė jų skiautės. Jei anuomet, lietuviškos informacinės kultūros ištakose jau būtų atsiradęs toks aštuolis kaip XX amžiaus pradžioje Karo muziejaus steigėjas Nagius /gen. Vladas Nagevičius/, jei būtų kur buvę pradėti kaupiti dokumentinės raštijos fondai, turėtumėme solidų bazinį archyvą – ir, žinoma, kiek aukštesnę informacinę kultūrą.

Periodikos plėtojimosi istorija sudaro prielaidų manyti, kad viešoji politinė mintis brendo lėtai. Keletą išskirtinų istorinių etapų neišvengiamai sieja draudimai ir „vienija“ tiesioginiais teisiniais aktais neįvardijamoji cenzūra.

Tuo metu, kai Europa pradėjo po revoliucijų apsiprasti su žodžio lais-

⁷ Nusidavimai Dievo karalystėje. 1823–1824. Red. N.F. Ostermejeris. Iš: Tamošiūnas J. Lietuviškų periodinių leidinių bibliografija 1832–1982. Kaunas, 1991.- 944 p.

ve, lietuvių periodikos leidėjai vis dar lieka apibūdinami kaip švietėjiškos misijos atlikėjai, kaip pasiaukojantys herojai. Kaip niūriai atrodytų mūsų publicistikos paveldas, pavyzdžiui, iš vienos pusės be Juozo Tumo, o iš kitos – be Jono Šliūpo... Jų redaguojamoje ir leidžiamoje periodikoje išnyra polemika, į kurią net įtraukiamas nenorėjęs pasiduoti tarpusavio ginčams „Varpas“, redaguotas Vinco Kudirkos⁸. Ir štai tokie priešingų pažiūrų žmonės – tokie išdidūs ir principingi vertybių pagrindu, draudimų tikrovėje būdavo priversti derinti nuostatas, pažiūras su realybe. Antai laisvamanis J. Šliūpas net paragino kurti tautinę bažnyčią⁹, J. Tumo publicistikoje atsirado „gero imperatoriaus“ įvaizdis¹⁰, supriešintas su visa kita imperijos valdžios struktūra, o V. Kudirka jau išvelgė būsimų Nepriklausomos Lietuvos kyšininkų klaną¹¹, nors satyrose paliko išpliekęs būtent „imperatoriškuosius“ vilkus-viršininkus. Mat periodinė spauda yra tik vienas tarp istorijos dokumentų, ir tikrai ne pats tikriausias, jeigu jos turinys nesutikrinamas su kitais šaltiniais. Publicistikoje privalome skirti tas temas, kurios buvo būdingos tik Rusijos imperatoriaus pavaldiniams nuo tų socialinių tendencijų, kurios atsispindėjo ir Europoje (kaip antai – antisemitizmas). Paminėti ir panašūs istorinės tiesos dalykai nepaneigia periodinės informacijos skleidėjų pasiaukojimo; priešingai – patvirtina, kokia yra realybės išvalgų kaina visuomenėje, apgaubtoje viešų draudimų ir verčiamoje prie jų prisitaikyti, mokomoje kompromisų ir susitaikymo. Pavyzdžiui, vienokie draudimai žydų bendruomenėms, kitokie – lietuviams iš tikrųjų formavo ateities konfliktą, kurio ištakos – laimei, atsispindi publicistikoje. Tai yra istorinės tiesos (įvykių) faktai ir prielaida nacionaliniam „pasiteisinimui“. Tuo labiau istorijos puslapiai, vartant publicistų ir žurnalistų paveldą, turi būti įvertinami iš esmės šiuolaikiškai, atviriau ir nuosekliau.

Užsiminus apie knygnešystę, reikia ją pastebėti kaip ypatingą ne tik pasipriešinimo draudimui¹², bet ir kaip sukurtos verslo sistemos reiškinį. Be jokios abejonės, Jurgio Bielinio, įžymiausio knygų kontrabandos organizatoriaus, kitų šios rizikingos veiklos dalyvių vaidmuo išplėtojant in-

⁸ Po V. Kudirkos mirties „Varpo“ tekstai provokuoja aštresnę lietuviškų leidinių tarpusavio polemiką.

⁹ Jakštas J. Dr. Jonas Šliūpas. Jo raštai ir tautinė veikla. Chicago, 1979.

¹⁰ Tėvynės sargas. Mėnesinis laikraštis, 1898.

¹¹ Mūsų Kudirka. Marijampolė, 1998. – 352 p.

¹² Merkys, Vytautas. Draudžiamosios lietuviškos spaudos kelias 1864 – 1904. Informacinė knyga. V., Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994. – 579 p.

formacinį tinklą draudimo sąlygomis yra neginčijamas. Tačiau praeities tyrinėjimus laikas rodyti visapusiškai; jie išties yra spalvingi: kaip knygnešiai gabeno literatūrą, iš ko jie gyveno ir kodėl jiems apsimokėjo rizikuoti? Savo istorijos neturime dangstyti tik idealizmu, nes uždirbti pinigai turėjo būti ir buvo naudojami politiniams lietuvių tikslams pasiekti.

Pavyzdžiui, įvardiję Joną Basanavičių, „Aušros“ ideologą, tautos patriarchy, lietuvių visuomenės vadovu¹³, turime pagrįstai pripažinti, kad šio titulo nusipelno ir bent vienas iš Vileišių, ne tik mecenavęs pirmą dienraštį – „Vilniaus Žinias“, bet ir ypač atkakliai (panaudojant asmenines lėšas) siekęs lotyniškųjų rašmenų grąžinimo. Kodėl?

Visi mūsų istoriniai visuomenės lyderiai yra neatsiejami nuo leidybinio, publicistinio, redaktorinio darbo laikraščiuose. Ir kaip tik naujas istorinis etapas – nuo 1904 metų, atgavus lietuviškos spaudos teisę, jau ne ką bendra turįs su knygnešyste, ne tik atskleidžia kultūrinio ir politinio amžiaus sąjūdžio esmę. Periodika telkia lietuvių auditorijas, o redaktoriai XX a. pradžioje yra politinės tikrovės ir būsimos Lietuvos Nepriklausomybės kūrėjai. Taigi visuomeninė nepriklausomybės jėga plito nuo pat *viltininkų* atsiradimo, stiprindama lietuvišką savimonę, lemdama tautinio tapatumo paiešką, savivoką tarp gyventojų. Kaip čia buvo galima išsiversti be telkusios tą jėgą spaudos? Be lietuviškosios periodikos šis laikotarpis netektų spalvų, kaip ir be nacionalinės dailės, muzikos ar mokslo veikėjų. Periodika kaip veikla visų ryškiausių politikų biografijose yra tarp įdomiausių jaunystės puslapių. Svarbu pabrėžti: mūsų politikai anuomet pajuto draudimų kartėlį, kainą, o gal ir susiformavo draudimų „skonį“.

Kodėl? Paminėtasis sąjūdis iki pat I pasaulinio karo tampa svarbus nauja socialine branda, lėmusia valstybingumo idėjos įgyvendinimą, tačiau knygnešystė lieka praeity ir kaip negatyvus patyrimas, nes iš jos neištraukiama net vienintelė pamoka, kad informaciniam draudimui bent jau intelektualiausia visuomenės dalis visada ieškos alternatyvų. Tuo noriu pasakyti, jog beveik visas XX amžius (išskyrus 6 mėnesius 1926-aisiais ir vėliau nuo 1989 metų) nacionalinės periodikos istorijoje yra, deja, pažymėtas cenzūros arba/ir vadinamosios savicenzūros ženklais. Suprantama, tos cenzūros turinys skirtingas – nelygu kaip skirtingai būdavo interpretuojama žodžio laisvė Lietuvos Respublikoje, nacių

¹³ D-ro Jono Basanavičiaus atminimui. V., 1928. – 204 p., iliustr.

ir sovietų okupaciniais laikotarpiais. Tai darė itin neigiamą poveikį visuomenės informacijos mainams, nes ir toliau vertė visuomenės grupes prisitaikyti pagal režimų primetamas „interpretacijas“, kas yra „spaudos laisvė“ konstitucijose ir kaip ji „galioja“ tikrovėje. Tad kaip galėjo formotis atvira – „šviesos ir tiesos“ visuomenė?! Kaip tik ties šia socialinio atvirumo problema mūsų periodikos istorijoje susikerta etinis, teisinis ir ekonominis veiksnys.

TEISINIS. Lietuvių spaudos teisė buvo išgauta iš imperatoriaus, teismuose įrodžius draudimų absurdiškumą, teisinį nelogiškumą – Rusijos teisė buvo parodyta kaip prieštaringa, bet publicistika ją atskleidė kaip priešišką lietuvių tautai. Be abejo, 1904 05 07 dienos laimėjimui turėjo įtakos maišto nuotaikos visoje imperijoje. Formuojantis nacionalinei teisėkūrai nuo 1918 metais priimtų įstatymų, jau pirmuosiuose pamatiniuose Konstitucijos dėsniuose, taip pat pirmojoje Valstybės Konstitucijoje (1922) buvo įvardyta spaudos laisvė. Deja, remiantis kitais, tarpusavy prieštaraujanciais teisės aktais – kaip atspindi spaudos ir valstybės santykių tyrinėjimas – atitinkamus Konstitucijos straipsnius įgyvendinti buvo beveik neįmanoma. Lietuvos žiniasklaida nuo pirmojo spaudos įstatymo (1919) įsigaliojimo būdavo reglamentuojama ir kitais įstatymais, o kartais ir tiesiog prieštaringais sprendimais, sukuriant precedentus atitinkamoms institucijoms – tarp jų ne tik karo komendantams, bet net Lietuvos telegramų agentūrai prižiūrėti leidėjų ar redaktorių darbą, instruktuoti juos, ką ir kaip pateikti visuomenei, prireikus – juos bausti. Tai vyko per pirmą parlamentinį laikotarpį (1920 05 15 – 1926 06 10), kai Konstitucija, garantavusi piliečiams laisvai prieinamus informacijos mainus, būdavo tam tikra prasme „apribojama“ Ypatingais valstybės apsaugos įstatais, kurie suteikdavo daugiausia įgaliojimų karo komendantams. Ši teisinė priešprieša atskleidžia, kad draudimas svarbiau... už Konstituciją. Ir vėliau, tautininkų režimo sąlygomis iki pat 1940 m. buvo uždrausta demokratijos esmė – teisė laisvai rinkti ir net (nuo 1935 m.) paneigta teisė leisti partinę periodiką. Tiek katalikiškosios srovės leidėjai, tiek kairiųjų periodika patyrė įstatymu neįteisintos spaudos cenzūros persekiojimą – nuo 1935 m., kai buvo uždrausta kitų, išskyrus Tautininkų sąjungą, partijų veikla. Katalikų periodikos apribojimai buvo viena iš priežasčių, atspindėjusių pablogėjusius Lietuvos ir Vatikano valstybės santykius. Tad mažiausia nuostabos ir turėtų kelti tai, jog okupantai galėjo visai atvirai

pasinaudoti dar kurį laiką veikusiais Lietuvos Respublikos teisės aktais¹⁴, kad laikytų spaudą „už apynasrio“ iki vadinamojo Lietuvos „priėmimo“ į SSRS sudėtį¹⁵.

Atsižvelgus, jog visuomenė labai trumpai – tik pusmetį (1926) teisine prasme galėjo pasinaudoti visiška žodžio laisve, ji nebuvo pajėgi priimti demokratijos iššūkių, kurios vienas iš privalumų – teisė žinoti ir atviri informacijos mainai. Kodėl valstybę ištiko krachas? Dabar jau žinome, kad uždara žiniasklaidos sistema, kurioje neprabylama apie korupciją, aferas, apie politines klaidas ir nežinomus susitarimus, kurioje pranešimai iš užsienio kruopščiai persijojami ir daug jų lieka valstybinės agentūros stalčiuje neplatinami (net neleidžiant informuoti apie gresiantį šaliai pavojų), visiškai atitiko ir būsimųjų okupantų interesus. Buvę pirmojo sąjūdžio laikų redaktoriai, žurnalistai, politikais tapę, spaudą suvokė per asmeninį ir tik iš dalies – nacionalinį draudimų patyrimą. Ryškiausias – Prezidento Antano Smetonos atvejis – vienas žingsnis nuo redaktoriaus iki politikos, paskui tas vienas žingsnis gali būti kaip nuo puodo prie kaitilo juodo, t. y. nuo spaudos laisvės gynėjo iki cenzoriaus – nelygu kaip miniai reikės; taip ir sparčiu tempu susiformavusioms lietuviškos periodikos tradicijoms trūkumai gali virsti privalumais arba priešingai.

Mūsų patyrimas viešosios informacijos reglamentavimo srityje nuo Nepriklausomybės paskelbimo 1918 m. grindžiamas 4 spaudos arba visuomenės informavimo įstatymais kartu su naujausia (2000) įstatymo redakcija. Ši aiškiausiai atspindi, kad ir aplenkus etinį veiksnį, jog pagaliau suderinome teisinės sąlygas, tinkamas visapusiškai žodžio laisvei. Šiuo požiūriu galime jaustis naujoje, besivienijančioje Europoje lyg ir pakankamai brandūs. Tačiau kas labiausiai žiniasklaidos sistemoje laisve pasinaudoja?

Atskiro teisinio apibrėžimo trūksta profesionaliems žurnalistikos darbuotojams. Jų profesinis statusas buvo neapibrėžtas ir iki 1940 m., nors Lietuvos žurnalistų sąjungoje ir buvo tam tikrų pastangų tai padaryti. Žurnalistų profesija J. Tumo, Juozo Keliuočio, Izidoriaus Tamošaičio, Juozo Ereto, kitų spaudos organizatorių ar teoretikų būdavo idealizuojama; tai iš dalies sutapdavo su valdžios požiūriu į periodinę spaudą, kaip į tautinės propagandos įrankį. Sovietinio laikotarpio žurnalistų statusui su-

¹⁴ Lietuvos valstybės teisės aktai. V., 1996.-1036 p.

¹⁵ 1940 08 03.

vokti užtenka komunistų partijos programinės citatos: „Korespondentai – partijos parankiniai“. Tokia samprata slėpė klastingą draudimų politiką. Pamatinis tos politikos dėsnis – komunistinė tiesa, skelbta įvairaus lygio „tiesose“¹⁶. Bet palyginti su XX a. pradžia, kai spauda mokėsi politikos, žurnalistikos ir nuomonės formavimo, naujasis Sąjūdis XX a. pabaigoje turėjo svarbiausią informacinį tikslą – išlaisvinti tiesą. Netgi pirmiausia išlaisvinti istorinę tiesą¹⁷. O žurnalistą?

Profesiniai išsilavinimo, gebėjimų dirbti informacijos srityje reikalavimai žurnalistui išlieka įstatymų leidėjo praleisti nuo 1990 m.¹⁸ Laisvė apgaulingai suteikta *priemonėms*, taigi ir žurnalistas paliktas tų visuomenės informavimo priemonių savininkų laisvei. Tai teisinė problema, kurią įveikti įstatymų leidėjas jau nesiima ir XXI a. Žurnalistas neturi kitų teisių ir laisvių, išskyrus darbdavio nustatomus reikalavimus, kadangi informacijos įstatymai leido stiprėti tik visuomenės (masinės) informacijos priemonių savininkams (leidėjams). Įstatymuose su kiekviena nauja redakcija išnyksta to istorinio „žurnalizmo“¹⁹ patyrimas, atspindėjęs visuomenės poreikį didinti žurnalisto profesinę atsakomybę. Jei įžvalgiai būtent šiuo patyrimu įstatymų leidėjai būtų pasinaudoję, būtų stiprėjusi ir tapusi įtakinga žurnalistų profesinė sąjunga, žurnalistika būtų ir liktų socialinio pasitikėjimo institutu. Polemika dėl informacijos įstatymų rodo, kad „reikalavimų“ samprata šitoje Lietuvoje painiojama su draudimu.

Ankstesniajai LŽS (1922–1940, nuo 1928 m.) buvo primesta tokia pat nepakankamai demokratiška valdymo forma kaip ir visai žiniasklaidos sistemai, kai į LŽS valdybą galėjo būti ir būdavo išrenkami spaudos priežiūros įstaigos darbuotojai – LŽS nariai. Okupaciniais laikotarpiais tai buvo propagandinės sistemos organizacija. Ir dabar²⁰ žurnalistų bendruomenė yra prieštaringa, be kartų perimamumo tradicijos, būdingos Vakarų sistemoms, ji pernelyg priklausoma nuo darbdavių valios; kita vertus, tebėra neapibrėžtas profesinės sąjungos statusas ir visuomeninės kontrolės klausimas.

Teisinėje visuomenėje, apie kurios kūrybą Lietuvoje prabilome XX

¹⁶ Pravda, Tiesa, Komsomolskaja pravda, Komjaunimo tiesa, Kauno tiesa, Panevėžio tiesa, pan.

¹⁷ Žmonės, nepažįstantys savo istorijos, yra vaikai, – Just. Marcinkevičius, Sąjūdžio mitingas, 1988.

¹⁸ Spaudos ir kitų masinės informacijos priemonių įstatymas.

¹⁹ Terminas pagal J. Keliuotį.

²⁰ 2003 m. straipsnio autorius vadovavo darbo grupei, rengusiai naują LŽS suvažiavimą (Šiauliai, 2003 12 06).

amžiaus pabaigoje, turėjo atsirasti vietos ir EKONOMINIAM periodikos veiksniai. Kodėl ji būtina išskirti?

Per visą šimtmetį periodika nei įstatymų, nei politinių valdžių nebuvo vertinama kaip verslas; tuo noriu pasakyti, kad leidėjų padėtis nebuvo tolygi palyginti su kitais verslais. Žiniasklaida buvo vertinama veikiau kaip sudėtinė politikos dalis. Tos Europoje ryškios tendencijos, kai išsilaisvinusi spauda tapo verslo priemone, Lietuvoje ilgai buvo nepatiriamos beveik iki XX a. 4 dešimtmečio, kai pagausėjo vadinamos bulvarinės žiniasklaidos.

Valstybė nuo pat Nepriklausomybės (1918) paskelbimo kišosi į periodikos leidybą, reguliavo ir kontroliavo žiniasklaidos sistemą, laikė ją propagandos priemone, ideologinės kovos įrankiu. Ir jau tada Lietuvos visuomenė būdavo verčiama ieškoti alternatyvių informacijos šaltinių (pavyzdžiui, radijo – Berlyno, Varšuvos, net Vilniaus stočių), o vėliau – okupaciniais laikotarpiais – dar ir teikti informaciją pasauliui pagrindinės leidybos būdais. Viena vertus, paradoksalu, jog istoriniai priespaudos etapai – ypač sovietmečiu – sudarė prielaidų kai kuriems pagrindžio leidėjams neapsiriboti tik persekiojamos katalikybės pasaulėžiūros skleidimu, ne tik palaikyti tautiškumo idėją, bet ir brandinti liberaliąją mintį (XX a. 8–9 dešimtmetis). Kai kurių tyrinėtojų jau suklasifikuota vadinamoji savilaida apibūdinama kaip „aukštesnės pakopos leidiniai“.²¹ Kita vertus, masinių medijų eroje sovietinio režimo propagandos sistema vertė mokytis visuomenę savicenzūros. Tai reiškė, nubausti save ir nerašyti to, už ką gali nubausti režimas. Draudimas tampa neatsiejamu lietuvių visuomenės raidos reiškiniu, dariusiu įtakos socialiniam klimatui.

Kai XX a. devintąjį dešimtmetį prabylama apie „persitvarkymą“²², kuris reiškė ir ūkinių santykių pokyčius, spauda palaipsniui galėjo atskleisti jos draudimų esmę. Spaudoje kaip veidrodyje atsispindėjo draudimų priežastys. Viena iš jų – ekonominių sprendimų problemos, nežinoma šio regiono visuomenei laisva rinka.

Taigi ekonominio veiksnio kontekste galime palankiai vertinti, kad Lietuvoje pagaliau, t. y. XX a. pabaigoje periodika pripažįstama verslu. Tačiau problema ta, jog mūsų žiniasklaidos sistemoje neišsikristalizavo aiškios ir stiprios partinės periodikos tradicija. Tai ryškus politinės kul-

²¹ šalt.: V. Vasiliauskaitė, Tautinė ir liberalioji pagrindžio spauda Lietuvoje 1976–1981

²² *Перестройка*, rus. (M. Gorbačiovas, 1985).

tūros trūkumas, ir būtent jis dabar nulemia neaiškius, neskaidrius, prieštaringai sociologų vertinamus informacijos pateikimo būdus (tai ypač ryšku kiekvienos rinkimų kampanijos fone). Kaip pasakytume – vakarietiškoji tendencijų yra, bet tradicijų trūksta. Viena iš jų – viešosios etikos samprata. Jei partija negali leisti savo tradicinės spaudos, ji negali telkti šalininkų. Skaidrią politinę mintį gali pakeisti verslininkų interesai valdyti valstybę ir žiniasklaidą. Tada partija „perkama“ arba perka spaudą. Vienintelė tikimybė – ir vėl šiuo klausimu bus koks nors draudimas, nors draudimais sistema nekuriama, ji veikiau iškreipiama.

Spauda kaip juridinis asmuo gali būti perkama taip, kaip verslo „banguinių“ perkami politiniai sprendimai. Tai, kaip žinoma, veikiau papirkimas nei žiniasklaidos įsigijimas. Ekonominis spaudos nepriklausomumas yra ne ką mažiau svarbus nei politinis.

Ir trečia: masiniam vartotojui atsiranda pigaus produkto pasiūla – tokio, kuris yra pigiausias pagal kainą, ir, žinoma, turinio (kokybės) požiūriu. Vadinasi, ekonominis veiksnys tampa lemiančiu, formuojant viešąją nuomonę.

ETINIS nacionalinės periodikos veiksnys išryškėja jau tada, kai priespauda „padėdavusi“ formuotis šviečiamajai publicistikai, atsirasti diskusijai; būtent tokia publicistika rodo gyvą, nepataikūniškai pristatomą gyvenimo paveikslą, įdomų ir svarbų dokumentinio paveldo²³ prasme. Svarbiausia: joje galime rasti atsakymų į vis keliamas socialinių santykių problemas net ir dabartinėje, naujų laikų Europoje. To laikotarpio konkuruojančioje spaudoje atsiskleisdavo politinės aistros ir ydos, spauda pati tapdavo išdavike (atvejis, kai buvo atskleistas Vinco Kudirkos slapyvardis). Informacijos etika tik formavosi. Pažvelkime – kai istorinio teisingumo labai būname verčiami vis prisiminti net ir holokaustą, mūsų apžvalgininkų, komentatorių žinios periodikoje nutrūksta ties II Pasauliniu karu (ties faktais apie tragediją Kauno garaže, Vilniaus Paneriuose ir ties tariamo keršto motyvais už NKVD nusikaltimus). Net „nepatogi“ tampa paminėto V. Kudirkos publicistika, nors kaip tik ji ir atspindi priešybių priežastis, nepakantumo priežastis, joje buvo ne tik parašyta, kaip buvo, bet ir *kas gali būti*.

Faktas, kad iš „Tėvynės varpų“ socialiniu skauduliu aidi tai, ką mes grožinėje literatūroje tik kur ne kur pagauname (tarkime, Vinco Krėvės

²³ Dabar autorius patikslintų: svarbi paveldo komunikacijos forma (2008).

apsakyme apie silkes). Labai atsakingai nagrinėdami tokius periodikos paveldo šaltinius, kuriuose apibūdinami lietuvių ir žydų, lietuvių ir rusų, lietuvių ir lenkų santykiai, suteikiant patyrimu pagrįstos charakteristikos, būsime pajėgūs ir dabar pripažinti ir atsakyti, kur iš tikrųjų slypi oficialiai dangstyto/dangstomo socialinio konflikto šaknys. Tada nereikės apžvalgininkams aiškinti kai kurių vėlesnių veikslių kaip netikėtų, primestų, neturėjusių jokių prielaidų. Kaip tik toji praeities publicistika turi įtakos bet kokiems rimtesniems socialinių reiškinių vertinimams, ir jos kaip šaltinio nevalia atmesti, nutylėti ar netgi... tildyti. Kiek daugiau nei prieš dešimtmetį tariamai sąmoningi Rašytojų sąjungos nariai užsiėmė „Literatūros ir meno“ redakciją, liepdami savaitraščiu užsičiaupti, kad tik jis nespausdintų iškilaus redaktoriaus, „žurnalizmo“ teoretiko, publicisto Juozo Keliuočio dienoraščio. Tai svarbus paminėti atvejis, nes atskleidė socialinės savicenzūros apraišką naujausiais laikais.

Mūsų žiniasklaida didžiuojasi visuomenės pasitikėjimu. Tai socialinių prieštaravimų raidos nulemta ir pelnyta tendencija, pagrįsta ne tik pagaliau suvoktu visuomenės interesu žinoti, bet ir aiškiai apibrėžtomis teisinėmis sąlygomis. Tačiau pasitikėjimo laikotarpis neilgai truks. Sensacija, neturinti tyrimų pamato, padaro Lietuvos žurnalistiką visiškai „naujovišką“, priklausomą nuo ekonominio arba politinio intereso. Etika nėra objektas, dėl kurios pati žiniasklaida diskutuotų. Tai, ką paminėjau kaip „pigaus produkto“ problemą, neabejotinai susiję su žurnalistinės etikos samprata. Bet ar tikrai yra Žurnalistų ir leidėjų (bendra) etika? O gal tik parlamento skiriamas inspektorius? Žurnalistinės etikos problema negali būti išspręsta neišspręsdus teisiškai žurnalisto ir leidėjo santykių.

Tuo tarpu ateities tyrinėtojams paliekama problema dėl aukščiau paminėtų sistemos trūkumų (ypač dėl tokių, kaip antai – jog partijos nesiverčia periodinės leidybos verslu, o tik jį pirkinėja; jog žurnalistai negali įgyvendinti etikos sampratos, nes jie yra tik sudėtinė visuomenės priemonių dalis). Etiniu požiūriu visuomenės informavimo – masinės komunikacijos priemonės, kaip tarpininkas, anksčiau prisiimdavęs diskusijų rengėjo vaidmenį, dabar skuba vilktis socialinio teisėjo „toga“. Politinę cenzūrą gali pakeisti verslo taikoma žiniasklaidai cenzūra. Ir tik informacinės technologijos gali apdrausti nuo jos visuomenę: elektroninių priemonių paplitimas gali sudaryti prielaidas kurti informaciją, pagrįstą etikos principais.

Taigi dabar aktualiausia yra informacinės kultūros problema, jos įta-

ka viešosios nuomonės formavimo funkcijai. Kartais, sprendžiant iš mėgėjiškų ginčų, diletantiškų raginimų riboti, drausti tariamai iš moralinės saugos paskatų išties gali pasirodyti, kad bene yra blogiau nei XIX a. pabaigoje. Tai ne draudimo, bet teisinio reglamentavimo problema, nesuformulavus reikalavimų etikos aspektu. Drausti ir reikalauti – skirtingos kalbinės prasmės ir galimos skirtingos teisinės apibrėžtys.

AKADEMINIS veiksnys yra bene pats įdomiausias ir prieštaringiausias mums, ypač šioje akademinėje auditorijoje, nes turime būti nuolat pasiruošę pastebėti ne tik nacionalinės žiniasklaidos trūkumus, privalumus, juos apibendrinti, bet ir išvelgti istorines tendencijas, jas įvertinti. Ir padaryti išvagus – tai žiniasklaidos ekspertų priedermė.

Žurnalistikos mokyklos užuomazgos Lietuvoje – tai XX a. 3–4 dešimtmetį Juozo Keliuočio paskaitos Vytauto Didžiojo universitete, o 5 dešimtmetyje akademinės mokyklos pamatai paklojami Vilniaus universitete, kur sovietmečiu buvo įsteigta katedra ir sukurtas materialinis žurnalistikos studijų pagrindas (1949). Prisimindami pakantumo, nacionalinio orumo intencijas, išlaikomas ankstesnių laikų katedroje, niekad nedrįskime atsiriboti nuo tų žmonių, kurie diegė tradiciją – gerbti žodį, atsakyti už jį, kritiškai vertino draudimų politiką – kad ir kaip sunku tai buvo. Juolab kad dabar dauguma įvairių periodikos leidėjų, kad ir kokia verte ar kiekiu jiems priklausytų leidinių akcijos ir kad ir kaip jie tarpusavyje konkuruotų, daugiausia yra pasamdę ir toliau samdo sau profesionalius darbuotojus-žurnalistus, turinčius VU diplomą. Kitas dalykas, kokias užduotis ir reikalavimus formuluoja darbdavys, kaip jos dera su žurnalistinio objektyvumo teorija. Universitetinis išsilavinimas kreipia pažinti ir išmanyti informacijos sistemą, būdus, žanrus, gebėti numatyti pranešimo pasekmes. O iš asmens, neturinčio universitetinio išsilavinimo, darbdavys tiek daug reikalauti negali. Jis ir nereikalaus, kadangi – kaip minėjau – Lietuvos įstatymų leidėjas irgi nėra reiklus. Nereiklus įstatymų leidėjas – nereikli renkančioji visuomenė. Neišranki ir neuniversitetinio išsilavinimo žmogaus padarytam žurnalistiniam produktui.

Akademinė universitetinė žurnalistikos mokykla ir žurnalistikos praktinė sistema – tai skirtingų tikslų laukai iš prigimties. Dabar pakaktų profesinių studijų reporteriui parengti. Problema juk ta, kad kiekvienas gali dirbti žurnalistu, o tikrai ne ta, kad universitetinio išsilavinimo pakanka jaunam žmogui nuspręsti – dirbti sistemoje ar ne. Taigi niekas nepakeis universitetinio išsilavinimo, būtino tiriamajai žurnalistikai,

analitikui, komentatoriui, apžvalgininkui, redaktoriui. Nepakeis, net jei to nėra kaip reikalavimo parašyta Lietuvos įstatymuose. Tai sukuria tam tikrą etinį prieštaravimą: auditorijoje mes galime, turime ir privalome kritikuoti potencialų darbdavį „N“ kaip sistemos atvejį, bet jis gali, nors neturėtų manyti, kad tai neva kenkia jo „reputacijai“. Akademinė mokykla yra nepakeičiama sistemos dalis; laikai, kuomet praktika likdavo atskirta nuo teorijos, baigės dar XX a. pradžioje.

Žinoma, dar tada, kai atsirado poreikis kurti nacionalinę žurnalistikos mokyklą, atsirado ir originaliosios teorijos poreikis. Akademiškai – vadinas jausdamiesi laisvi ir nepriklausomi žiniasklaidos atžvilgiu, galime pripažinti, kad tebeturime originaliosios teorijos kūrimo spragų – tiek tradicinės, tiek elektroninės žiniasklaidos srityje. Turėdami mokslinių ambicijų, kurias akivaizdžiai liudija originalios monografijos, Žurnalistikos enciklopedija, kritinė ir analitinė Instituto mokslininkų publicistika žiniasklaidoje, dar paliekame labai daug erdvės išplėtoti, struktūriškai pagrįsti šiuolaikinės žurnalistinės mokyklos modelį. Kur objektyvi ir subjektyvi šio trūkumo priežastis?

Jau paminėjau, kad 1990–1992 metais ištvėrę iš esmės cinišką puolimą (apie neva „raudonųjų žurnalistų“ rengimą) ir tik iš dalies pagrįstą kritiką, Vilniaus universitete išsaugojome profesionalios žurnalistikos mokyklos vardą. Bet atsakingai turime pripažinti, kad Universitete pritrūko atsakomybės, išvalgumo, pastabumo, priimant arba laiminant vadinosios struktūrinės reformos sprendimus, kad nuosekliai susiformuotų nauja teoretikų karta – juolab, Komunikacijos fakulteto kūrimo išvakarėse. Manychiau, kad čia situaciją galime vertinti kiek geriau kartų perimamumo ir patyrimo atžvilgiu palyginti su visa žiniasklaidos sistema, tačiau vis tiek kritiškai. Instituto ir fakulteto sutelktomis pajėgomis turime tokią strateginę problemą įveikti, kol ji dar yra apibrėžiama. Būtent šios problemos kontekste, pripažindami informacijos ir komunikacijos mokslų svarbą, raskime galimybių sukurti ir modernią žiniasklaidos tyrimų bazę; kaip čia neprisiminus, jog ano amžiaus pabaigoje dar veikė spaudos tyrimų laboratorija²⁴, bet liko „reformuota“ – Donelaitį perfrazuojant – į „nieką“. Reikalingas specialus mokslinis leidinys mūsų žurnalistikai analizuoti.

²⁴ 1992 m. reformavus Spaudos žurnalistikos katedrą ir Radijo ir televizijos žurnalistikos katedrą į Žurnalistikos institutą Komunikacijos fakulteto sudėtyje, buvo panaikinta Periodinės spaudos tyrimų laboratorija ir Fotolaboratorija, skirta fotožurnalistikos studijoms.

Socialinių partnerių pasirinkimas yra mokyklos prioritetas, bet tikslui pasiekti – parengti aukštos kvalifikacijos bakalaurą ar/ir magistrą – būtina motyvuota, atsakinga socialinio partnerio parama.

Išvados?

Tai, ką geriausia pastebime iš 180-ies ar daugiau metų, vertingiausia vis dėlto būna rytoj.

1. XIX amžiaus pab. – XX a. pr. lietuvių žiniasklaida atskleidė esmines socialinių problemų temas, bet publicistinės kultūros, viešosios informacijos etikos tradicija liko nesuformuota politinių draudimų kontekste.

2. Lietuvos istorijoje jokia politinė valdžia nebuvo palanki lietuviškai periodinei spaudai. Net dėl politinės idėjos skleidimo, nei dėl lietuvių kultūrinės pažangos politinės valdžios nesiryždavo atleisti spaudos nuo cenzūravimo iki pat XX amžiaus pabaigos. Tai geopolitinė lemtis.

3. Mentalinį Lietuvos visuomenės savitumą vertinant, galima teigti apie „draudimų filosofijos“ paveldą, kuris susiformuoja iš pastovių informacijos cenzūros santykių. Kito cenzūros formos, bet iš esmės kartų kartos Lietuvos visuomeninėje viešojoje erdvėje būdavo verčiamos prisitaikyti prie politinių reikalavimų „gerbti“ valdžias – manipuluoti žodžiais, sąvokomis, faktais, konjunktūriškai interpretuoti įvykius ir tuo pat metu ieškoti informacijos alternatyvų. Jei šį paveldą įvertinsime Europos kontekste, tai gali būti atsinešamas barbarų „kraitis“.

4. Draudimų filosofija verčia auditorijas ieškoti kompromisų, slapstyti vertybes arba jas iškreipti. Valdžių diegtas „dvigubo gyvenimo“ būdas sukuria visiškai kitokį informacijos vartotoją – cinišką, nepažįstantį atviro visuomenės, ir toliau priklausomą nuo svetimos informacinės sistemos – ypač Rusijos.

5. Lietuvos teisinėje sistemoje žurnalistas neturi statuso (reporteris, korespondentas, apžvalgininkas/analitikas/kritikas, redaktorius).

6. Partinės spaudos idėja XX a. pabaigoje Lietuvoje buvo sukompromituota motyvuojant negatyviu komunistinės santvarkos (tiksliau – agitacijos ir propagandos sistemos) patyrimu. Tačiau be *naujos* partinės spaudos negalėjo susikurti ir atvirai demokratiškos, brandžių principų partijos: jos neturėjo, 1996 m. įstatymiškai atsakiusios teisės į periodinės spaudos verslą, priemonių telkti šalininkus, diskutuoti viduje, jos tik vaidino ir vaidina „tradicijas turinčias“ partijas. Taigi įstatymų leidėjas pats

sau uždraudė telkti rinkėjus pagal pažiūras, brandinti demokratiją. Užtat partijų Lietuvoje buvo ir yra daug – skyLANČIŲ, vaikštanČIŲ, ir, suprantama, prašanČIŲ „nepriklausomos“ žiniasklaidos dėmesio. Pasekmė: jokio informacinio skaidrumo – kas yra kas ir už kiek (ypač per rinkimus).

7. VU turi stiprią žiniasklaidos tendencijų ekspertų bazę, tačiau tik todėl, kad palyginti jultame vadinamuosius tyčia politinės valdžios sprendimu įsteigtus konkurentus dar silpnokus šioje bendroje sistemoje besant. Žiniasklaidos tyrimus būtina sisteminti ir publikuoti specializuotame leidinyje. Mums visiems, dėstytojams ir studentams, žurnalistams, reikalingas skaityklos vietoje profesinis informacinis, kaip pasakytų J. Keliuotis, – „žurnalizmo“ centras. Ir mums reikėtų stiprėti ne tik ugdant žiniasklaidos mokslininkus, bet ir skatinant studentų mokslinę saviraišką, kritiškumą.

Tendencies in the Development of Our Periodicals: Impositions of Bans, Avoidance of Bans, Experience in the Tradition of Bans

Summary

The report based on the present text was made at a scientific conference (2003) commemorating the 180th anniversary of the sources of Lithuanian periodicals. It addresses historical features of the mass media and their social factors which determined the maturity of the Lithuanian public opinion. The analysis of the tendencies (from the 19th to 20th c.) and traditions of the Lithuanian mass media is focused on a historical, legal, economic, ethic and academic aspect.

All historical leaders of Lithuanian society are closely connected with publishing, publicistic and editing work in newspapers. In the period between the 19th and the early 20th century politicians felt the bitterness and price of bans, they possibly even formed their “taste”. Despite the fact that in 1904 the right to the Lithuanian press was obtained from the Emperor with the proof in the courts of law of the absurdity and legal irrationality of the bans and of Russian law as contradictory, and the Lithuanian publicistic writing disclosed it as antagonistic to the Lithuanian nation, nevertheless the experience of bans found its way to the period of independent Lithuania. Almost the entire 20th century (ex-

cept 6 months in 1926 and later from 1989) in the history of national periodicals is, unfortunately, coloured by censorship or / and the so-called self-censorship marks.

In the process of the formation of national jurisdiction, starting with the adoption of laws in 1918, the freedom of the press was designated in the initial basic laws of the Constitution as well as in the first State Constitution (1922). Unfortunately, on the basis of others, self-conflicting acts of law, as the analysis of the relationship between press and state shows, it was next to impossible to realise some of the articles prescribed by the Constitution. The Lithuanian press from the very first law on the press (1919) was also regulated by other laws, and sometimes simply conflicting decisions, setting precedents for appropriate institutions to superintend the work of publishers or editors, to instruct them what and how they should present to society, in case of need – to punish them. In 1940 the occupants were able to freely make use of some ban-reflecting, still in force, acts of law of the Republic of Lithuania in order to keep the press in their hands until the so-called “admission” to the structure of the USSR (03/03/1940).

Our experience in the sphere of regulation governing public information since the proclamation of Independence in 1918 is based on four press or society information laws together with the latest (2000) edition of the law. Professional journalists, however, lack a separate legal definition. Their professional status was also unspecified until 1940. Professional requirements for an education level and an ability to work in the sphere of information remain unspecified for a journalist by the legislator since 1990. Freedom has been deceptively granted to the media, thus a journalist has been also left for the freedom of the owners of those mass media. In the legal system of Lithuania, a journalist has no status (reporter, correspondent, reviewer/analyst/critic/editor). The system of the Lithuanian mass media cannot boast of any clear and strong tradition of the party periodicals. It speaks of a distinct lack of a political culture which now determines vague and doubtful means for the furnishing of information, contrastingly estimated by sociologists (it is particularly evident in the background of every election campaign). If a party cannot publish its traditional press, it cannot rally its supporters. In such a case, the party is “bought” or it buys the press. In his turn, the mass consumer can make use of the cheap product supply – the cheapest both in respect of the price

and content (quality). Therefore, it is an economic factor that becomes decisive in the formation of a public opinion.

The sensation without a basis of investigations makes the Lithuanian journalism entirely “innovative”, dependent on an economic or political interest. Ethics is not an object for the mass media proper to discuss it (like in the 19th c.). The problem of journalistic ethics cannot be solved without legally setting the relationship between journalist and publisher.

In the late 19th – the early 20th century the Lithuanian mass media disclosed principal themes dealing with social problems, however, the tradition of publicistic culture and public information remained shapeless in the context of political bans. Estimating a mental peculiarity of Lithuanian society, noteworthy is the heritage of “the philosophy of bans” formed from the stable relationship of information censorship.

Generation after generation in the Lithuanian public space was made to conform to political demands to “respect” authorities – to manipulate words, concepts, facts, to situationally interpret events, and at the same time to look for the alternatives of information. The implanted mode of “double life” creates an absolutely different consumer of information, namely cynic, ignorant of open society and subsequently dependent on an alien information system, i. e. particularly Russia.

In the late 20th century, the idea of the party press was discredited motivating it by a negative experience of the communist regime (more exactly – an agitation and propaganda system). However, without a new party press it was impossible to form openly democratic parties with their mature principles. When in 1996 they legally renounced their right to the business of the periodical press, they had no means to rally supporters, to communicate with them, they only played and go on playing “traditions having” parties. Thus the legislator forbide himself to rally electors according to their views and to mature democracy.